

СУСПІЛЬСТВО І РЕВОЛЮЦІЯ: ВІД РЕВОЛЮЦІЙНОГО РОМАНТИЗМУ ДО ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

Стаття присвячена аналізу стану українського суспільства напередодні та в роки Української революції, його політичній структурованості, характеру протестних настроїв. Акцентується увага на соціально-політичних конфліктах, які не були вирішені тогочасною владою й зумовили поглиблення революції. Наводяться загальні міркування про роль революцій у цивілізаційному поступі суспільства.

Ключові слова: революція, суспільство, влада, політичні партії, Центральна Рада

Французький соціаліст Жан Жорес назвав революції варварською формою прогресу. Проте революції часто змінюють обличчя епохи, вносять кардинальні зміни у розвиток держав і народів. Таку роль у житті українського народу відіграла революція 1917–1921 рр., століття якої відзначається у 2017 р. Вона збудила енергію українців і продемонструвала їхній державотворчий потенціал, разом з тим виявивши цілий ряд ознак політичної незрілості нації. В українській історіографії тема Української революції знайшла достатньо широке висвітлення. Зокрема, значний внесок у її концептуальне структурування зробили В.Солдатенко, В.Верстюк, С.Кульчицький. Актуальні аспекти цієї вельми важливої проблематики висвітлюються у монографічних дослідженнях і численних статтях.

Мета авторки статті – привернути увагу до стану і настроїв українського суспільства в роки революції, мотивації його протестних виступів проти чинної влади, моделі конфліктних відносин народу і влади, яка розв'язується шляхом революції. Справді, як стверджує В. Верстюк, революції – це вірна ознака держав і суспільств, які не вміють досягнути компромісу, не володіють мистецтвом саморегуляції [2, с.281]. Самодержавна влада Російської імперії, яка протягом кількох століть перебувала в антагоністичному протистоянні з суспільством, продемонструвала ігнорування суспільних запитів та домінування силової моделі реагування на них. Революційний рух став постійним складником суспільного життя з другої половини ХІХ ст., а на поч. ХХ ст. імперія пережила дві революції. Першу з них владі вдалося вгамувати, а друга знищила самодержавство, яке не винесло суттєвих уроків з подій революції 1905–1907 рр.

Як показує історія ХХ–ХХІ ст., усі революції в своїй сутності мають багато спільних ознак, не є винятком і Помаранчева революція та Революція Гідності доби незалежності. Революції – це крайній спосіб зняття нагромаджених суперечностей через часткову чи повну руйнацію старого порядку, спроба створити нову модель влади, яка б дозволила гармонізувати суспільний розвиток, додати йому динаміки.

Разом з тим вони ведуть не лише до оновлення інститутів влади, а й суттєво змінюють суспільство. Наприклад, за оцінками сучасних дослідників одним з

наслідків Революції Гідності стало прискорення формування української політичної нації, яка до цього перебувала в аморфному стані.

Особливістю революцій є те, що в їх ході історія ніби починається з нуля. Старий досвід, державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть, культура не просто ставляться під сумнів, але й відкидаються як такі, що не витримали випробування часом або втратили довіру суспільства [2, с. 281-282]. Так було сто років тому в 1917 р., подібні риси помічаємо в подіях 2013–2014 рр.

Характерною особливістю всіх революцій є те, що вони завжди супроводжуються завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які згасають в міру того, як на зміну сталому порядку приходять хвиля деструктивної людської енергії. Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, здебільшого із застосуванням збройної сили, громадянської війни. Так сталося в Україні в 1917 р. Окремі закономірності виявили себе в 2014 р.

Чому відбуваються такі радикальні прояви? Революційне збурене суспільство, зазвичай, не здатне до компромісних політичних рішень, а пасіонарні лідери підштовхують його до поглиблення боротьби. Опанування, заспокоєння суспільної енергії – це серйозний іспит для нових політичних систем, які виникають у ході революцій. Як правило, і це підтверджують історичні приклади, вгамувати відразу розбурхане революцією суспільство не вдавалося жодному політичному режиму.

Створені на початку революцій органи і системи влади, зазвичай, є слабкими. Так було, наприклад, у випадку Центральної Ради в 1917 р. До початку жовтня вона, маючи у своєму складі 85 осіб, фактично була національною суспільною організацією, яка діяла переважно в Києві. Реальну владу в місті навесні 1917 р. мали губернський комісар Тимчасового уряду П. Суковкін, командувач Київського військового округу М. Ходорович, якого в травні змінив Е. Оберучев [5, с. 263]. Не маючи достатньої легітимності та сили слабка влада вимушена спиратися на підтримку політичних партій, низові органи, органи народовладдя (з'їзди, організації). В міру розвитку революції такі системи стають неефективними, нездатними швидко і кардинально міняти політичний курс. Їм на зміну приходять більш жорсткі політики, які не стільки шукають легітимності, скільки опори на збройну силу. Саме так чинили більшовики, ігноруючи застереження про несвоєчасність соціалістичної революції.

У революціях військові або люди зі зброєю (радикали) завжди беруть на себе тягар політики. Революційна енергія суспільних мас поступово згасає – частково у боротьбі з політичними режимами, проти яких повстає, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті, революцію виграє найжорстокіша і найцинічніша влада, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнення самої себе, передусім, перед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється гіршою за стару, дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій супроводжується суспільним розчаруванням, депресією і апатією. Принаймні, так

виглядав перебіг подій, покликаних до життя після падіння самодержавства в Росії. Цілком поділяємо такі загальні міркування В. Верстюка.

Які стратегії поведінки обрали влада і суспільство після 27 лютого–2 березня 1917 р.? Тимчасовий уряд в офіційному зверненні «До громадян Росії» задекларував скликання установчих зборів, які від імені народу мали вирішити питання державного устрою, були розпущені старі органи влади, жандармерія та поліція. Це привело до того, що на місцях влада фактично зникла. Бурхлива демократизація суспільного життя вивела з підпілля всі політичні партії, відкрила можливості для їх перетворення на справді масові організації і реалізації політичних задумів. Серед великої кількості громадських організацій виникла і Рада робітничих і солдатських депутатів у Петрограді, яка складалася з членів партій меншовиків і есерів, що привело до відомої ситуації двовладдя. Фактично з перших днів революції склалася урядова криза, а влада Тимчасового уряду була слабкою. Як стверджує В. Солдатенко, ні уряд, ні загальноросійські партії, що його підтримували, не бажали принципового розв'язання національного питання: «Вони розуміли, що будь-які зрушення в цій делікатній сфері неминуче поставлять під питання цілісність Російської держави» [8, с. 41].

На території України революційні події супроводжувалися зростанням впливу національного чинника. Масштабність і потужність визвольних рухів дозволяє кваліфікувати їх як національно-демократичну революцію. Попри те, що як і на території Росії постало кілька осередків влади – губернські й повітові комісари Тимчасового уряду, громадські комітети, ради робітничих і солдатських депутатів, 4 березня 1917 р. була створена Українська Центральна рада. Вона проголосила себе органом, здатним приймати конституційні акти – універсали.

Вибори до міських дум і Всеросійських установчих зборів показали, що ні влада, ні суспільство не готові жити за демократичними процедурами – панували правова безграмотність, апатія і упередженість у ставленні до виборів у селян, відсутність будь-якого політичного досвіду. Зате значно успішніше приживалися форми прямої демократії: мітинги, демонстрації, з'їзди.

Початок революції ознаменувався значним пожвавленням суспільних настроїв, про що майже одноставно зазначають дослідники. В. Верстюк пише: «Падіння самодержавства викликало неймовірне суспільне піднесення. Революцію вітали всі і вся: старі й молодь, багаті і бідні, цивільні й військові, представники панівного етносу і пригноблених народів» [2, с. 283]. В. Солдатенко також констатує, що «... уже в перші дні після повалення самодержавства український рух набрав вибухоподібного характеру». Вчений особливо акцентує увагу на маніфестаціях українців у Петрограді й Києві 12 і 19 березня 1917 р., у яких брали участь відповідно 25–30 тис., а в Києві – понад 100 тис. демонстрантів. [9, с. 227]. Дещо обережніше оцінюють цю ситуацію харківські дослідники В.Петровський, Л.Радченко, В.Семененко: «У березні 1917 р. в Україні спостерігалася інертність більшості населення. Деякі пожвавлення вносили яскраві гасла та демонстрації, дебати ораторів від різних політичних сил». Як головний аргумент вказані автори

беруть до уваги ступінь сформованості політичної нації в окремих народів на теренах Російської імперії. Такими вони називають росіян, фінів, поляків і народи Прибалтики. Український рух становив собою субнаціональне (або етнонаціональне) явище, і лідерам Центральної Ради треба було виробити й проголосити загально визнані вимоги ще неполітичної нації. [5, с. 262-263]. Про причини гальмування українського націотворення і його незавершеність на початку революційних подій 1917 р. розмірковують і західні вчені Марк фон Гаген [4, с. 271-284] і Рудольф А. Марк [6, с. 285-297]. Зокрема останній наголошував, що «Революції та процеси націотворення взаємно впливають одне на одного». Дослідник також зауважує, що там, де виклики націотворення заперечуються панівними режимами, виникає загроза «заміни чинної системи влади на нову, тобто зміни через революцію» [6, с.285].

Епіцентром революційних подій став Київ. Столиця перетворилася на місто безперервних маніфестацій. 16 березня був проведений «День свята революції», окремою колоною взяли участь українські національні організації під жовто-блакитними прапорами. Маніфестації відбувалися і в губернських та повітових містах. Революційні події майже паралізували навчальний процес у вищих навчальних закладах. За спогадами сучасників, приміщення Політехнічного інституту, Університету св. Володимира, Київського комерційного інституту перетворилися в місце проведення численних політичних акцій, зборів військових, професійних, партійних організацій. Так, керівництво комерційного інституту в березні 1917 р. констатувало: «Деякі лекції відбувались при дуже малій кількості студентів, і загалом викладання не налагоджується. Приміщення зайняті студентами для їх організацій. Про правильне викладання не може бути й мови». Самочинне захоплення університетських приміщень як першочергову проблему називав і виконувач обов'язків ректора Університету св. Володимира. За спогадами Н. Полонської-Василенко: «Університет та Вищі жіночі курси не функціонували. По всіх школах ішли мітинги» [10].

Зовнішній вигляд міст набув різких змін. Він ідентифікувався з революцією у два способи. По-перше, відбувався демонтаж колишньої імперської символіки. Зокрема 16 березня на Думській площі демонтували пам'ятник вбитому в Києві прем'єр-міністру А. Столипіну. У фокус цієї практики потрапила царська родина. В офіційних установах знімали царські портрети, в поминальних молитвах перестали згадувати ім'я царя. Натомість з'явилася велика кількість критичної і сатиричної літератури про сім'ю Романових, роль Г. Распутіна при дворі і т.д. [5, с. 266].

По-друге, утвердилася революційна візуалізація. Червоний колір став домінуючим повсюдно – стяги на мітингах, демонстраціях, мода на червоні банти як елемент декору одягу як у чоловіків, так і в жінок. Як символ революції використовувався гімн Великої Французької революції «Марсельеза», без якого не обходилася жодна масова публічна акція.

Поряд з червоною все більше з'являлося жовто-блакитної символіки. Часто звучали «Заповіт» і «Ще не вмерла Україна». Отже такі зовнішні нові явища

свідчили про величезну накопичену енергію протесту, прагнення до демократичних змін, яких не ініціювала попередня влада.

Національні настрої розвивалися по висхідній лінії, про що свідчили як створення Центральної Ради, так і зростання її кількісного складу, підтримка з боку значної кількості українців. Вона стала джерелом нової морально-правової революційної влади. Це була прикметна ознака революційного часу, коли легітимність забезпечувалася не формальним законом, а моральним авторитетом, коли головною політичною фігурою ставали не окремі особи з високою політичною культурою та досвідом державної діяльності, а народна стихія, керована не так політичними принципами, як вибухом емоцій та колективним виявленням волі. Упродовж весни – осені 1917 р. Україна пережила сотні різноманітних з'їздів – національних, партійних, військових, селянських, професійних, радянських.

Однак структурувати владу, спрямувати суспільство в русло конструктивних перетворень Центральній Раді не вдавалося. Сергій Єфремов у газеті «Рада» в серпні опублікував статтю «Півроку», в якій висловив думку, що український рух наприкінці червня пройшов точку свого зеніту, на якій не зміг втриматися через стихійне наростання в країні деструктивної суспільної енергії: безладдя, хаосу у владі, анархічних виступів, погромів, паралічу армії на території України, яка з воюючої перетворилася на мітингуючу.

Повалення Тимчасового уряду, прихід до влади більшовиків означав не що інше як подальшу радикалізацію революційних настроїв, зростання соціальної агресії, деморалізацію моральної і правової свідомості мас. По суті більшовики розколювали українське суспільство, маніпулюючи слабкістю української влади.

Не вдаючись у деталізацію наступних подій, які привели до поразки революції, спробуємо акцентувати увагу на окремих її причинах. Особливо замислюючись над питанням, чому в один і той самий час Польща, Чехословаччина, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія дістали свою державність, а Україна, Білорусія, народи Кавказу – ні?

Сучасні науковці пропонують дивитися на проблему причин поразки не лише у вимірі помилок влади, допущених у ході революційних перетворень, а значно глибше – на стан суспільства, у якому воно підійшло до революції.

Отже, по-перше, напередодні революції ідея української державності існувала лише в загальному вигляді в окремих партійних і публічних документах і не була подразником масової національної свідомості. Про саму національну свідомість до 1917 р. також треба говорити дуже обережно. Український соціолог О. Бочковський, звертаючись до теми революції, писав, що «з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготовлений до цього великого здвигу. В процесі історії, з причин від себе незалежних, український народ не розвинувся у модерну націю» [1, с.235].

По-друге, Р. Шпорлюк звертає увагу на критично негативну роль самодержавства, яке заблокувало розвиток української освіти, науки, культури й соціуму, що спричинило прогалини в організації й мобілізації нації.

По-третє, характерною особливістю революції було тісне поєднання національного та соціального рухів. Нерозв'язаність аграрного питання, селянське малоземелля, наявність великої кількості російських і польських поміщиків тісно об'єднували національний і соціальний рухи. У зв'язку з цим привертають увагу дві обставини. Селянство, загалом неписьменне і з не до кінця усвідомленим рівнем національної свідомості, сприймало національну ідею не як самостійну і самодостатню, а як один із можливих шляхів вирішення аграрного питання. В силу свого культурно-політичного стану воно не мислило національно-державними категоріями, але було надзвичайно радикально налаштоване щодо поділу поміщицької землі. Інша обставина полягала в тому, що молода тодішня українська еліта – інтелігенція була дуже тісно прив'язана до села і селянства. Її набута національна свідомість мала у своєму підґрунті українську селянську стихію, а розв'язання соціальних проблем селянства становило важливу частину її політичного світогляду.

По-четверте, в пошуках глибинних суспільних причин поразки революції іноді дослідники говорять, що вона програла у битві за міста і міський соціум. Корені проблеми лежать в етнічній специфіці українських міст, яка склалася ще в ХІХ ст. Частка українців у містах за переписом 1897 р. не перевищувала третини, а в великих центрах 10–17 %, в держапараті – 30%, у торгівлі – 13%. Русифікаторська політика зробила міста російськомовними з домінуванням російської культури, політичних партій, здебільшого українофобських. Отже соціальна база українського руху в містах була дуже обмеженою. Українській владі за роки революції не вдалося закріпитися в жодному з великих промислових центрів України. Вони були або нейтральними, або ворожими до українського руху, що змушувало його ще тісніше прив'язуватися до села.

По-п'яте, брак політичних лідерів загальнонаціонального масштабу. В. Верстюк вважає найяскравішим харизматиком Нестора Махна, але йому не вистачило національної свідомості. Селянська нація не могла так швидко створити розвинену політично і національно справжню еліту, з якої б виріс загальнонаціональний лідер. Натомість у роки революції селянство продукувало великих і малих батьків-отаманів.

Аналізуючи лише окремі аспекти якісних і кількісних параметрів суспільного сегменту в Українській національно-демократичній революції, доходимо висновку про багатовимірність цього явища. Не можна не погодитися з висновком С. Кульчицького, котрий зазначав, що «основна причина поразки корінилася в недостатній національній самосвідомості народних мас. Абсолютні твердження односторонні, але в даному разі можна ризикнути на таке: українці не побудували національну державу, тому що синдром «малоросійства» за три століття цілеспрямованої ідеологічної обробки населення адептами «православ'я, самодержавства і народності» надто глибоко проник у народну товщу» [3, с. 350]. До цього можна додати й деякі зауваги голови Центральної Ради М. Грушевського, наведені В. Солдатенком, що стосуються психологічних особливостей української

нації, які він навіть був схильний відносити до її ментальних рис, зокрема, вміння влаштовувати похорони: «Вони (українці – Л.Б.) великі майстри в цім і вкладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані інтересам загалу люди – не їх діло, вони тримаються гасла: «моя хата скраю», беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий. і коли свій поляже – справляють йому похорони і записують до національних святців...» [7, с. 41].

Отже, рік 100-річчя Української революції дає нашим сучасникам чимало приводів для роздумів, аналізу, історичних паралелей на тему досвіду перемог і поразок у боротьбі за національну державність, серед іншого й пошуку відповіді на питання про природу революцій як суспільно-політичного феномену.

Джерела та література:

1. Верстюк В. Українська Народна Республіка / В. Верстюк // Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець та ін. Ч. II, р. I. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – С. 225 – 247.
2. Верстюк В. Влада і суспільство: революційні виклики / В. Верстюк // Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В.А. Смолій. – к.: НАН України, Ін-т історії України, 2013. – С. 281 – 320.
3. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
4. Марк фон Гаген. «У війнах творяться нації»: націотворення в Україні під час Першої світової війни // М. фон Гаген // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Капеллер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – С. 271 – 284.
5. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.
6. Рудольф А. Марк. Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917–1921 рр. / Р. А. Марк // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Капеллер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – С. 285–297.
7. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т. : Т. II. Рік 1918. / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.
8. Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму) / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2006. – 479 с.
9. Солдатенко В.Ф. Революційні процеси в Україні після повалення самодержавства / В.Ф. Солдатенко // Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець та ін. Ч. II, р. I. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – С. 225 – 247.
10. Чуткий А. 100 років Української революції: роздуми над причинами поразки крізь призму вищої школи / А. Чуткий // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/188056.28.03.2017>